

EKONOMISCHE POLITIEK?

Ton Korver

1. Bij wijze van inleiding

Bestaat er zoiets als een marxistische theorie van de economische politiek? Het lijkt er op dat er hier een opvallend stilzwijgen heerst. Naast het niet meer te tellen aantal werken en werkjes op het gebied van de (kritiek op de) politieke economie en de theorie van de staat en de politiek, komt de economische politiek er erg bekaaid van af.

Over de oorzaken van dit stilzwijgen kan ik alleen maar gissen. Daar staat tegenover dat, met het naderbij komen van reële machtsperspektieven voor een aantal Westeuropese kommunistische partijen, de praktische noodzaak positie te kiezen voor een 'eigen' economische politiek onontkoombaar is geworden.

Ik wil me hieronder beperken tot een enkele discussie zoals die in Frankrijk is gevoerd en nog gevoerd wordt. Eén reden daarvoor is, vergelijkenderwijs, het uitgewerkte karakter van die discussie, met name gedocumenteerd in het tijdschrift van de kommunistische partij van Frankrijk 'Economie et Politique'. Als representant van de daar gevoerde discussie geldt vrij algemeen Boccara.¹ Aan de hand van zijn geschriften wordt in het onderstaande een poging gedaan de belangrijkste elementen van het staatsmonopolistisch kapitalisme weer te geven.

Op het vlak van de economische politiek heeft Boccara weinig weerwoord gehad, anders dan bijvoorbeeld op het gebied van de theorie van de staat en de politiek. Voorzover mij bekend is het voornamelijk via het werk van Suzanne de Brunhoff² dat aan de discussie over economische politiek een andere wending is gegeven en dat, hoe indirect ook op sommige punten, sprake is van een uiteenzetting met Boccara.

Maar, en dat is een andere reden aan deze discussie aandacht te schenken, het belang ervan is niet tot Frankrijk beperkt. Ook in Nederland bestaan een aantal vergelijkbare problemen rond de economische politiek (denken we slechts aan de Wet op de Investeringsrekening (WIR) en de

1. Van Boccara wordt hier gebruikt: *Etudes sur le capitalisme monopoliste d'état, sa crise et son issue* (Editions Sociales, 1973); *Sur la mise en mouvement du 'capital'* (Editions Sociales, 1978); de inleiding op de Franse pocket editie van het 'Kapitaal': K. Marx, *Le capital, livre premier*, pp. XXXII-XLIII (Editions Sociales, 1976).

2. Van De Brunhoff is hieronder benut: *Etat et Capital* (Maspéro/PUG, 1976); *Crise capitaliste et politique économique* (in de bundel *La crise de l'état*, sous la direction de N. Poulantzas, PUF, 1976, pp. 133-151).

Europese munteenheid); de discussie hier kan mogelijk profiteren van samenhangende inzichten die elders al ontwikkeld zijn.

2. Dalende winstvoet en staatsingrijpen

De WIR en Bestek '81 zijn voorbeelden in een ononderbroken reeks van staatsinterventies ter bescherming van de winstvoet. Interessant voor Nederland is daarbij de argumentatie omtrent de internationale concurrentiepositie van de economie. Mijn stelling zou zijn dat de afhankelijkheid van het overheidsbeleid van de internationale concurrentiepositie (waarvan Bestek '81 overvloedig getuigenis aflegt) een sleutelgegeven is bij de ontcijfering van de machtsverhoudingen in Nederland.

Maar met de maatregelen in het kader van de huidige recessie, is de kous nog niet af. Op het vlak van bijvoorbeeld de 'algemene productievoorwaarden' (aanleg van wegen en vliegvelden, telefonie, telegrafie, enz.) grijpt de staat steeds in als deze functies een onvoldoende winstvoet opleveren, dan wel dat, om een acceptabele winstvoet te verzekeren, de kapitalistische concurrentie uitgeschakeld zou moeten worden. Op dit terrein, inclusief de kwalifikatie van de arbeidskracht, was de staat steeds de begeleider van de kapitalistische productieverhoudingen.

Het voorbeeld van de 'algemene productievoorwaarden' wordt vaak aangehaald om aan te tonen dat de invloed van het staatsoptreden zowel was af te leiden uit de kapitalistische accumulatie als er nog betrekkelijk 'uiterlijk' aan was. De staat garandeert dan wel bepaalde kwalitatieve voorwaarden van de accumulatie, maar daarmee houdt haar rol op. Het accumulatieproces zelf, de uitgebreide reproductie van kapitalistische economische en sociale verhoudingen, ondergaat nog niet *direct* de economische invloed van de staat.

Dit laatste is pas van betrekkelijk recente datum. Via subsidies, garanties voor verliezen, exportkredieten, herverzekeringen, financiering van onderzoek en ontwikkeling enz., is de invloed van de staat op en in het accumulatieproces een niet meer weg te denken gegeven van de productie in de kapitalistische landen. In de term staatsmonopolistisch kapitalisme, wordt van een en ander rekenschap afgelegd.

De theorie van het staatsmonopolistisch kapitalisme is met name ontwikkeld in een aantal Europese kommunistische partijen. Beter is het dan ook te spreken van een aantal theorievarianten, waarbij de Franse opvalt door de vrij exclusieve benadrukking van de oorzakelijke werking van de wet van de tendentieel dalende gemiddelde winstvoet op de kapitalistische ontwikkeling.

De dalende winstvoet funktioneert hier als het verklarende kader voor

de diverse ontwikkelingsstadia en -fasen van de kapitalistische produktiewijze. Boccara, die geldt als de meest uitgesproken theoretikus op dit gebied binnen de PCF, heeft in zekere zin van de wetmatigheid van de tendentieel dalende winstvoet de 'motor' van de kapitalistische ontwikkeling gemaakt.

Hij baseert zich daarbij op een interpretatie van de theorie van Marx, waarin een drietal componenten een hoofdrol vervullen. Dat zijn de theorie van de waar (en de ruilwaarde), de theorie van het kapitaal (en de meerwaarde) en de theorie van de kapitalistische ontwikkeling (en de overakkumulatie — ontwaarding van kapitaal). De idee is, dat in de laatste component de beide eerste op dynamische wijze worden samengevat. De produktie van waarde en de onttrekking en toeëigening van meerwaarde resulteren in een stijgende organische samenstelling van kapitaal, in de concentratie en centralisatie van kapitaal, in een geschiedenis van monopolisering. Essentieel in het geheel is de daling van de winstvoet: met als basis de stijgende organische samenstelling van het kapitaal leidt de kapitalistische ontwikkeling van het kapitaal leidt de kapitalistische ontwikkeling steeds opnieuw naar druk op de winstvoet. Door concurrentie en klassenstrijd wordt de dwang verklaard tot verhoging van technische en organische samenstelling van kapitaal. Maar eveneens door concurrentie en klassenstrijd worden de grenzen vastgelegd van de uitbuitingsgraad van de arbeid; de akkumulatie van kapitaal verkleint het industrieel reserveleger en versterkt de economische strijdpositie van de arbeidersklasse, de mogelijkheden tot verhoging van de uitbuitingsgraad nemen af, de concurrentie dwingt juist dan tot verdere verhoging van de organische samenstelling van het kapitaal, de winstvoet daalt. Met de dalende winstvoet neemt het perspectief voor akkumulatie af, de hoeveelheid kapitaal is relatief te groot ten opzichte van de winst, er is een situatie ontstaan van overakkumulatie. Een gedeelte van het kapitaal komt daardoor op de een of andere wijze braak te liggen, raakt uitgeschakeld in de jacht op winst en is daardoor in relatieve (geen winst of minder dan het gemiddelde) of absolute (verlies) zin 'ontwaard'.

De door Boccara verdedigde stelling is dat de dalende winstvoet, via de eruit voortvloeiende mechanismen van overakkumulatie en ontwaarding, het wezenlijke inzicht verschaft voor het begrip van konjunktuurcycli en 'lange golven', van overgangen in stadia en fasen, van de 'polycyklische, concrete ontwikkeling van het kapitalisme'.³ Niet alleen de konjunktuurcyclus wordt gestuurd door de ontwikkelingen in de winstvoet, maar ook bij structurele transformaties van de kapitalistische produktiewijze is de

3. *Etudes...*, 305.

tendentieel dalende winstvoet het verklaringinstrument bij uitstek. Boccara wijst in dat verband onder meer op de opkomst van het imperialistisch medium, midden in de langdurige recessie van het kapitalistische stelsel van 1873 tot 1895. En, misschien in dit artikel aktueller, op de samenhang van economische crisis en depressie (met name in de dertiger jaren) en het zich vestigen van de staatsmonopolistische fase binnen het imperialistische stadium.

De introductie van de staat in dit kader moet gezien worden tegen de achtergrond van dalende winstvoet, overakkumulatie en ontwaarding aan de ene kant, en tegen de achtergrond van de economische en meer en meer ook politieke overheersing van het monopoliekapitaal aan de andere kant. De samenhang van dalende winstvoet, monopolistische overheersing en staatsinterventie vindt in de economische politiek van de staat, het kenmerk van het staatsmonopolistisch kapitalisme, een sluitstuk: 'De politiek van de monopolies vindt haar uiteindelijke vorm in de economische politiek van de kapitalistische staat'.⁴

De economische politiek van de staat wordt het meest volledig beschreven met het concept van de 'openbare financiering van private investeringen'. Door in of via de staat kapitaalvormen te creëren of in stand te houden, die met een lagere dan de gemiddelde winstvoet produceren, dan wel op directe steun aan privé-kapitaal aan te sturen, wordt een selectieve politiek ten gunste van het monopoliekapitaal gevoerd. De daling van de winstvoet in de monopolistische sektor wordt door middel van de economische politiek van de staat vertraagd, en onder omstandigheden zelfs omgezet in een stijgende tendens.

Niettemin blijft het een 'kurieren am Symptom'. Immers, de economische politiek van de staat beweegt zich op het vlak van wat hiervoor 'ontwaarding' van kapitaal is genoemd. De 'openbare financiering van private investeringen' plaats, maar een 'socialisatie' van de ontwaarding, ten gunste van het monopoliekapitaal.

Omdat er alleen sprake is van bestrijding van het symptoom, de grondoorzaak met andere woorden buiten schot blijft, kan de economische politiek van de staat ook niet werkelijk effectief zijn. Er kan een zekere 'opschortende' werking aan worden toegekend, maar vroeger of later wordt de rekening gepresenteerd. De organische samenstelling van het kapitaal blijft stijgen onder monopolistische verhoudingen, terwijl ook de begrenzingen van de verhoging van de uitbuitingsgraad wel tijdelijk, maar niet steeds buiten spel kunnen worden gezet. Welke, bijvoorbeeld, zijn de konsekwenties van de zich aankondigende wetenschappelijk-technische

4. *Sur la mise ...*, 129.

revolutie in de produktie? Wat zijn de gevolgen van de zich verspreidende automatisering?

In de opvatting van Boccara bestaat een systematisch verband tussen de huidige crisis van het staatsmonopolistisch kapitalisme en de wetenschappelijk-technische revolutie in de produktie. De ontwikkeling van wetenschap en techniek, met name via de automatisering, gaan in feite de monopolistische verhoudingen te boven. Automatisering is een laatste stap in de groeiende vervlechting en wederzijdse afhankelijkheid van arbeidsprocessen, in de toenemende vermaatschappelijking van de produktie. De strijdigheid van deze ontwikkeling met het criterium van winst, dus met de private toeëigening van het produkt, krijgt met de automatisering een nieuwe dimensie, die volgens Boccara dwingt in de richting van de vestiging van socialistische produktieverhoudingen. Het socialisme is aan de orde en omdat dat zo is komt ook de economische politiek van de staat in een ander daglicht te staan. De economische politiek in de huidige recessie biedt, zolang ze geformuleerd wordt vanuit de positie van het monopoliekapitaal, geen uitzicht meer op verdere ontwikkeling van de produktieve krachten van de maatschappij. Eerder komt deze politiek hier steeds direkter mee in strijd, wat mag blijken uit onder meer de beknelde positie van het onderwijs en het onderzoek. De recessie toont het klassekarakter aan van de economische politiek van de staat, maar onderstreept tegelijkertijd de noodzaak en het perspectief van een antimonopolistische economische politiek.

In de Franse theorievariant op het staatsmonopolistisch kapitalisme vinden we, konkluderend, een zeer strikt verband tussen de wetmatigheid van de tendentieel dalende winstvoet, monopoliseringverschijnselen en de economische politiek van de staat. Daarin speelt de dalende winstvoet de dalende winstvoet de uiteindelijke beslissende rol: de dalende winstvoet wordt zowel opgevoerd ter verklaring van imperialisme en monopoliekapitalisme als ter verklaring van het staatsmonopolistisch kapitalisme, c.q. de economische politiek van de staat.

Deze economische politiek is daardoor vastgelegd. Hoewel het buiten kijf is dat de staat in de kapitalistische produktiewijze altijd al economisch-relevante functies bezette, geldt in de theorie van het staatsmonopolistisch kapitalisme dat waar gesproken wordt over economische politiek van de staat, we het eigenlijk moeten hebben over de *economische* dominantie van het monopoliekapitaal die zich, via de economische politiek, ook *politiek* de adequate ruimte heeft verschaft. De economische politiek, zo zou mijn stelling luiden, is in de theorie van Boccara een voorname inzet en een voornaam onderdeel van de monopolistische strategie. Staat en monopolies vormen een 'mécanisme unique', gevormd onder druk van de dalende

winstvoetontwikkelingen en er nog steeds de weerslag van ondervindend.

Maar al met al is de bewijslast met betrekking tot de tendentieel dalende winstvoet behoorlijk gestegen. De fatale driehoek van dalende winstvoet, overakkumulatie is, in een beoordeling van de theorie, een dusdanig doorslaggevende faktor dat het zinnig lijkt juist hier voorzichtig te zijn. Kijken we naar de bewijsvoering van Boccara. Uit zijn schets van de dalende winstvoet vloeide de onoverbrekelijke samenhang voort van dalende winstvoet, overakkumulatie en ontwaarding. In zijn visie mag men deze drie elementen nooit ten opzichte van elkaar isoleren. En dat is ook onweerlegbaar, althans zolang we redeneren op basis van de dalende winstvoet. Doen we dat niet, dan verschuift het perspectief vrij radikaal. Zo is overakkumulatie heel wel voorstelbaar zonder dat sprake hoeft te zijn van een daling van de winstvoet op basis van een gestegen organische samenstelling van het kapitaal, verbonden aan een niet meer stijgende uitbuitingsgraad. Onderkonsumptie- en disproportionaliteitskrisis lijken hier geëigende voorbeelden, terwijl ook de huidige crisis in het internationale geldstelsel zich moeilijk geheel laat wringen in het jasje van de tendentieel dalende winstvoet. Een en ander geldt — mutatis mutandis — voor het verschijnsel van de ontwaarding.

Kortom, de stelling van Boccara dat dalende winstvoet, overakkumulatie en ontwaarding bij elkaar horen, is wel juist, maar ze is *niet omkeerbaar*. De consistentie van de theorie hangt daarmee in de lucht en *daardoor* ook helpt een verwijzing naar de feitelijke ontwikkelingen niet verder.

Er zit nog een ander aspekt aan de zaak. De door Marx geformuleerde wet van de tendentieel dalende gemiddelde winstvoet is, en dan afgezien van de overakkumulatie-ontwaardingseffekten, altijd een omstreden leerstuk geweest. Omstreden, omdat de samenhang met een eventuele krisistheorie niet eenduidig kon worden bepaald, maar ook omdat het karakter van de technische vooruitgang op twee manieren aanleiding heeft gegeven tot controverse.

In de eerste plaats is al snel het bezwaar geformuleerd dat wat Marx een 'tegenwerking' noemde in de daling van de winstvoet, eigenlijk een integraal onderdeel uitmaakte van de winstvoet, maar dan wel zodanig dat van stijging of daling niet langer in termen van 'wetmatigheden' kon worden gerept. In de economische literatuur is dit bekend geworden als het vraagstuk van kapitaal-besparende, arbeidsbesparende of neutrale technische vooruitgang. In marxistische termen laat het zich eenvoudiger schetsen als de verhouding tussen de produktie- en konsumptiemiddelen producerende sektor en de rol van het konstante kapitaal in beide. De theorie over de dalende winstvoet laat vermoeden dat een stijgende produktiviteit in het algemeen verloopt via een proportioneel groeiend konstant kapitaal. Maar

noodzakelijk is dat allerminst, juist vanwege de ontwikkelingen in produktiviteit, niet alleen in de konsumptiemiddelensektor, maar ook in de produktiemiddelensektor. Zo kan een verhoging van de organische samenstelling van kapitaal in de konsumptiemiddelensektor best gepaard gaan met een verlaging van de organische samenstelling in de produktiemiddelensektor, en daardoor, eventueel, met een verlaging van de organische samenstelling van kapitaal over het geheel van een bepaalde economie. Ook vanuit deze overweging bezien staat de tendentieel dalende winstvoet als verklaringsprincipe in twijfel.

In de tweede plaats is, gezien de grote betekenis die wordt toegekend aan de stijgende organische samenstelling van het kapitaal, de vraag te stellen naar het 'waarom' van deze stijging. Stijgt de organische samenstelling van het kapitaal (niet afzonderlijk beschouwd, maar in het algemeen) op basis van de ontwikkeling van de produktieve krachten, of onder invloed van klassenstrijd? Wordt de machine ingevoerd onder druk van konkurrentie, of om de arbeiders te disciplineren? Om de arbeidsprestatie niet alleen formeel maar ook inhoudelijk afhankelijk te maken van het kapitaal, of als onverschillig middel de meerwaarde op te hogen? Het zijn allemaal gedeeltelijk wel en gedeeltelijk niet overlappende vragen, waarvan het antwoord implicaties heeft voor het veronderstelde functioneren van de dalende winstvoet.

Op deze kwesties gaat Boccara niet in (zoals hij ook niet ingaat op de na de Tweede Wereldoorlog sterk toegenomen betekenis van de internationale handel, en evenmin op de verschillende soorten invloeden die van de uitbuitingsgraaf een hele andere variabele maken als de winstvoet). Daardoor wordt zijn argumentatie verzwakt en verschuift de waardering noodzakelijkerwijs naar een waardering van het gedachtengoed van de Derde Internationale van de kommunistische wereldbeweging, waar Boccara — kritisch — bij aansluit.

3. Economische staatsinterventie en economische politiek

Boccara laat zich in een aantal opzichten lezen als een marxistisch antwoord op Keynes. Maar waar Keynes uit was op handhaving van het kapitalistisch systeem (overigens niet op economische, maar op morele en ethische gronden), is de visie van Boccara gevormd door de marxistische positie van de principiële tijdelijkheid van de kapitalistische produktiewijze. Dat tekent ook het verschil in opvatting over mogelijkheden en grenzen van een economische politiek van de staat. 'Keynes zelf, ondanks de pessimistische analyse, die hij maakte van het evenwicht met onvolledige werkgelegenheid en van het vooruitzicht van kapitalistische stagnatie, kon

de crisis slechts denken met de mogelijkheid haar te vermijden'.⁵ De vermijdingsstrategie loopt, bij Keynes, via de economische politiek van de staat. Er mee verbonden is een staatsopvatting die de staat uittilt 'boven' de economie en de bijzondere belangen die daar heersen.

Boccara, het is hiervoor vermeld, bestrijdt de onvermijdelijkheid van crises onder monopolistische verhoudingen, niet door een economische politiek van een 'neutrale', boven maatschappelijke groeperingen staande staat, maar door het benadrukken van de noodzaak van een anti-monopolistische democratie en een draan parallelle economische politiek. Het gaat niet slechts om een verandering in het beleid van de staat, maar om een transformatie van de staat zelf. Het gaat niet om de vernietiging van de staat, maar om de vernietiging van het 'mécanisme unique' dat staat en monopoliekapitaal met elkaar verbindt. De huidige economische politiek is daarbinnen de indikatie bij uitstek van de macht van de monopolie op het niveau van de staat.

In de economische politiek komt, in wat andere bewoording, de strategie van het monopoliekapitaal tot uitdrukking, een politieke strategie ter behoud en versterking van een economische machtspositie. Mèt de crisis en de recessie, en de hulpeloosheid van de gangbare economische politiek daartegenover, is echter de strategie van het monopoliekapitaal niet vervallen. Eerder laat zich de vraag stellen: in hoeverre is de huidige recessie onderdeel van een veranderende strategie?

Strategie is een in oorsprong militaire term. Maar hoe men de term ook definieert, steeds moet het element van beleid in een *onzekere* situatie een rol spelen. Wat dan zijn de grenzen van strategie onder kapitalistische verhoudingen? Wat zijn de grenzen van de economische politiek onder monopolistische verhoudingen, wat zijn de grenzen van een alternatieve economische politiek?

Op deze manier gesteld is er bij Boccara geen antwoord op deze vragen te geven. Maar de antwoorden zijn er wel in meer 'praktische' staat, in de overtuiging dat het mogelijk is een konsekvent progressieve economische politiek te voeren, leidend naar socialistische produktieverhoudingen, door het breken van de economische en politieke macht van de monopolies. Zo scherp als mogelijk geformuleerd komt het antwoord neer op de stelling dat het verdwijnen van het monopoliekapitaal de noodzakelijke en principiële voorwaarde is voor het verdwijnen van kapitaal per se. Noodzakelijk, principieel en ook voldoende? Ja, 'in principe' wel.

In deze stellingname zit een compleet netwerk van problemen opgesloten. Hier lijkt in ieder geval één probleem onontkoombaar. En dat

is opnieuw de vraag naar de 'grenzen' van een strategie onder kapitalistische verhoudingen, of — algemener — de vraag naar de beperkingen van een *politieke* strategie, is deze afkomstig van de monopoliebourgeoisie of van de arbeidersklasse, op *basis* van economische ontwikkelingen.

Maar wat is dan economie? Is economie een geheel van produktiekrachten en -verhoudingen, op basis waarvan klasseformaties verklaarbaar zijn, met telkens specifieke politieke en ideologische effecten en terugwerkingen? Of is economie het geheel van produktieverhoudingen waarin steeds economische en politieke en ideologische elementen een niet op elkaar herleidbare rol spelen? Is 'produktiewijze' een economisch concept?

In de discussie in Frankrijk, waarvan we hier wat fragmenten tegenkomen, blijken — uiteindelijk — deze vragen de beslissende. In het kader van economische staatsinterventie en economische politiek zijn ze echter maar karig aan bod gekomen. Alleen in het werk van Suzanne de Brunhoff worden deze kwesties gethematiseerd, in een — meestal stilzwijgende — polemiek met de opvattingen van Boccara.

In eerste instantie is de vraagstelling anders gericht als in het werk van Boccara. Bij hem vonden we een betrekkelijk exclusieve aandacht voor economische politiek als gevolg van monopolistische dominantie. Hier komt veel meer de kwestie aan de orde van de *continuïteit* van de economische staatsinterventie, waarbij de veranderingen in de dertiger jaren worden opgevat als een mutatie in de *vormen* van deze economische staatsinterventie, althans wat haar basiselementen betreft. Economische politiek is dan in de kern minder verklaarbaar uit de 'openbare financiering van private investeringen' en eerder vanuit de vormveranderingen van die elementen, en hun verbinding, die steeds de kapitalistische produktieverhoudingen vergezelden en *daarbinnen* hun plaats hadden. De thematiek van eerst 'uiterlijk aan' en daarna 'in' de kapitalistische accumulatie wordt van meet af aan dus anders gesteld.

Welke zijn nu die elementen of 'basis'elementen? De Brunhoff lokaliseert ze bij de arbeidskracht en het geld twee waren die in de analyse van Marx onderscheiden worden op grond van een specifieke gebruikswaarde en, als gevolg daarvan, een specifieke functie in de kapitalistische produktiewijze. In hun kapitalistische bepaling verschijnt alle arbeidskracht als loonarbeid, en alle geld als krediet. Toch, en hier ligt ons aanknopingspunt, is de marxse theorie over waarde geformuleerd zonder daar de loonarbeid in te betrekken en is de marxse geldtheorie geformuleerd voorafgaande aan uitspraken over krediet.

De marxistische waardetheorie is los van uitbuitingsverhoudingen geformuleerd. Ze berust op het kardinale onderscheid van arbeidskracht en

loonarbeid. Laat men beide begrippen samenvallen (zoals bijvoorbeeld bij Ricardo en Sraffa) dan is een consistente waardetheorie niet meer mogelijk. Hetzelfde gaat op voor de geldtheorie van Mrax. Ook hier is de voorwaarde voor het kunnen formuleren van de theorie het niet samenvallen van geld en krediet. Het levert onder kapitalistische verhoudingen het volgende beeld op: arbeidskracht onder kondities van loonarbeid, geld onder kondities van krediet. En daartegenover: de konditie van loonarbeid is arbeidskracht, de konditie van krediet is geld.

Formeel genomen zijn dit elkaar uitsluitende uitspraken. Er moeten met andere woorden vormen worden gevonden waarbinnen de tegenspraken ruimte wordt gegeven en wel zodanig dat zowel aan de bijzondere gebruikswaarde van arbeidskracht en geld, die hun functie bepaald, tegemoet wordt gekomen als aan hun onderschikking aan de produktieverhoudingen: loonarbeid en krediet.

De bijzonderheid van de geldwaar, tegenover alle andere waren, is het feit dat ze algemeen wordt geaccepteerd als neerslag van rijkdom, het geld is algemeen inwisselbaar tegen goederen en diensten. Hieruit vloeit de functie van het geld voort *algemeen equivalent* te zijn. Uit deze functie laat zich de bijzondere positie van het geld verklaren. Enerzijds is het een waar als alle andere, met een bepaalde waarde en gekoppeld aan een waren-economie. Anderzijds is het geld door haar functie een bijzondere waar: zij realiseert door haar aanwezigheid mede het warenkarakter van de overige goederen en diensten. Zij is zowel produkt van een waren-economie, als onderdeel van de verdere reproductie ervan. Het geld kent diverse vormen en in veel omstandigheden doet de vorm er weinig toe, is papiergeld net zo goed als goudgeld. Maar helemaal onverschillig is de vorm niet (de basis blijft de *geldwaar*), terwijl ook de functie van geld als algemeen equivalent een konstante is. Het warenkarakter van het geld garandeert haar equivalentievermogen, haar gelijkwaardigheid aan anderwe waren, haar algemeenheid garandeert haar bijzondere karakter als geld.

Is het geld dat privé-banken uitgeven algemeen equivalent? Het antwoord hangt af van de periode die we kiezen. Zolang het mogelijk was geld in te wisselen tegen goud (volgens een vaste pariteit) was het (girale) geld dat banken op zichzelf uitgeven alleen maar algemeen equivalent voorzover de garantie van inwisselbaarheid in goud reëel was. Uiteindelijk verwees dat telkens naar de staat. Het feit dat economische crises steeds gepaard gingen met faillissementen van privé-banken (de 'run' op de bank en het onvermogen van de bank alle vorderingen in 'echt' geld, dat wil zeggen goud te voldoen) leidde tot een groeiende overheidsbemoediging met het geld, met name op het gebied van kredietbeheersing. Immers,

princiepelijk is al het geld dat banken laten circuleren en dat niet gedekt is door goud, kredietgeld. Het equivalentiekarakter van het geld dat privé-banken uitgeven is afhankelijk gebleken van de garanties door de staat. Het feit dat de meeste centrale banken in openbare handen zijn, mag gelden als een empirische bevestiging.

Een en ander geldt des te sterker sinds de dertiger jaren, sinds de opheffing van de interne konvertibiliteit (inwisselbaarheid) van geld in goud.

Faillissementen van privé-banken zijn minder op de voorgrond getreden, maar des te meer de functie van de overheid. Sinds de dertiger jaren is de overheidsinterventie op het vlak van het geld veranderd in monetaire politiek:

- in verband met de interne inkonvertibiliteit, waardoor aan de staat de invloed is toegevallen die voorheen het goud toekwam in het binnenlands geldverkeer

- in verband met de externe konvertibiliteit⁶

Een en ander betekent niet dat de staat handel en wandel van het geld beheerst. De monetaire politiek van de staat blijft onderworpen aan de kapitalistische warenproductie en -circulatie (ook het geld is een waar, waarvan de gewenste hoeveelheid afhangt van de hoeveelheid andere waren en hun waarde), inclusief de ontwikkeling van het krediet (zonder de ontwikkeling van het krediet en de institutionalisering ervan in het financierskapitaal is überhaupt het verlaten van de gouden standaard en het overstappen op de goud-dollarstandaard niet inzichtelijk te maken).

Is het geld de ene poot van economische staatsinterventie, in de dertiger jaren omgevormd tot element van economische politiek (de monetaire politiek), de arbeidskracht is de volgende. De stelling die De Brunhoff betreft is: gesteld dat er een effectief recht op arbeid zou bestaan, wat gebeurt er dan met de loonarbeid? Haar antwoord is drieledig:

- het structurele element van *onzekerheid* van de arbeidsplaats zou verdwenen zijn

- daardoor verdwijnt tevens de kapitalistische *arbeidsdiscipline*, die wezenlijk afhankelijk is van de onzekerheid over de arbeidsplaats

- ten slotte zou de positie van het 'industriële reserveleger' fundamenteel veranderen.

Ten aanzien van dit laatste punt sluit De Brunhoff onmiddellijk aan op Marx. Het reserveleger heeft een dubbele functie:

- het ter beschikking staan, te allen tijde, van voldoende arbeidskracht

6. Een kwestie die sinds Nixon november '71 de inwisselbaarheid van de dollar in goud extern ophief, een van de voornaamste elementen is in de voortdurende 'onrust' op de geldmarkten.

— de garantie van de discipline van de arbeidersklasse, zowel van het deel dat werkt *als* het deel dat daarvan is uitgesloten. Dit laatste wordt verzekerd door de norm van de loonarbeid steeds te handhaven; de uitkeringen zullen steeds lager zijn als het inkomen uit loonarbeid.

Daarmee lijkt de cirkel gesloten: zouden de uitkeringen van het industrieel reserveleger gelijk zijn aan het inkomen uit loonarbeid, wat een consequentie is van een effectief recht op arbeid, dan vervalt wat Marx de 'loonfetisch' noemde; dan vervalt het beeld en de aan gelicerede praktijken en instituties van het loon als 'prijs van de arbeid' en wordt het inkomen van de loonafhankelijke, werkend of niet, datgene wat het in de kern altijd al was, de in geld gewaardeerde reproductie van de arbeidskracht.

Wat volgt uit dit 'negatieve' plaatje? Eén ding: het volledig samen-vallen van arbeidskracht en loonarbeid en daarmee het verdwijnen van een *overschot* aan arbeidskracht, staat dwars op de kapitalistische *produktieverhoudingen*. De loonafhankelijke klasse moet steeds groter zijn dan de loonarbeidende. Zonder industrieel reserveleger is kapitalistische productie niet mogelijk. Daarmee en tegelijkertijd is de noodzaak geschetst van reproductie van dit reserveleger, als integrerend onderdeel van de kapitalistische produktieverhoudingen. Gegeven de noodzaak van reproductie van het reserveleger, welke is de functie van de staat daarin? Hoe wordt de zieke, de werkloze gereproduceerd als deel van het reserveleger en als mogelijk toekomstig werker?

In het direkte loon van de arbeider, dat bleek hierboven al, kan daar niet in worden voorzien, de gigantische apparatuur van het loon als 'prijs van de arbeid' zou erdoor worden gebroken. De feitelijke gang van zaken in de reproductie van het reserveleger vertoont, in analogie gedeeltelijk met de reproductie van het geld als algemeen equivalent, een groeiende staatsinterventie. Was deze noodzakelijk? Is het niet een klassebelang van de arbeiders te zorgen voor hun zieken en hun werklozen? Is het, aan de andere kant, niet een klassebelang van de kapitalisten te zorgen voor het in stand houden van een industrieel reserveleger? Op beide vragen is het antwoord positief en er zijn, tot in de twintigste eeuw, voldoende 'onderlinge' kassen en door ondernemers geïnspireerde fondsen aan te wijzen om aannemelijk te maken dat arbeidersklasse en bourgeoisie dit klassebelang ook hebben geëffektueerd. Maar vaak bleek dit klassebelang anderen in de weg te staan: het belang een staking te winnen, het risicodragend beleggen van in een fonds ingelegde gelden. Het klassenbelang van de reproductie van het industriële reserveleger kan niet door één klasse worden gewaarborgd, maar roept (en heeft dat steeds gedaan) staatsinterventie op. In een aantal landen heeft dit sinds de dertiger jaren zijn

beslag gekregen in het invoeren van diverse stelsels van sociale zekerheid, in het ontstaan van een 'sociale politiek'. Met de stelsels van sociale zekerheid verandert de status van de arbeidersklasse, het is nu de *klasse*, inclusief werklozen, zieken enzovoorts, die als economisch subjekt wordt vertegenwoordigd.

Een monetaire politiek, een sociale politiek, beide als onderdelen van economische politiek tot stand gekomen in de dertiger jaren. Natuurlijk, het precieze tijdstip is altijd in zekere zin 'toeval', zeker als het gaat om het samengaan van een tweetal ontwikkelingen die ook een eigen dynamiek bezitten. Maar vanuit een ander perspectief beslist geen toeval. Want kunnen we de stelsels van sociale zekerheid aan de ene kant zien als logische consequentie binnen de kapitalistische produktieverhoudingen, voorwaardelijk is wel, aan de andere kant, dat het financiële apparaat van de staat op de eruit voortvloeiende eisen kan inspelen, iets wat in het kader van een gouden standaard praktisch niet mogelijk lijkt. Dat wijst dan tevens op het verbindende element in de monetaire en sociale politiek binnen een economische politiek: het feit dat voor een economische politiek de voorstelling en de realiteit van de gehele economie in homogene geldstromen een noodzakelijke voorwaarde is (wat tot aan de komst van de keynesiaanse makro-economie in de economische wetenschap maar moeilijk doorkwam).

4. Bij wijze van konklusie

Mijn indruk is dat het prematuur is konklusies te suggeren, het materiaal laat het niet echt toe. Er zijn twee posities geschetst over kapitalistische economie en over economische politiek. Daarbij is het een interessante, maar nog open vraag op welke punten de beide concepties elkaar kunnen aanvullen en waar niet. Inhoudelijk lijkt een aanvulling wel voor de hand te liggen, het kader wat De Brunhoff schetst kan best wat invulling gebruiken, terwijl de nadruk die Boccara verleent aan de economische politiek als vrij exclusief instrument in handen van het monopoliekapitaal af en toe zweemt naar eenzijdigheid.

Maar dat is nog maar het begin van het verhaal. Gebleken is dat er verschillende begrippen van economie en politiek worden gehanteerd, vrijwel nooit uitdrukkelijk omschreven, met daaraan vastzittend verschillende politieke en strategische opties. In de opinie van Boccara is produktiewijze een economisch begrip, in overeenstemming daarmee is een strategie voor de arbeidersbeweging geformuleerd die in eerste aanleg steunt op dit begrip van de economisch gedefinieerde produktiewijze. Bij De Brunhoff geldt de produktiewijze, in navolging van

Poulantzas, als een complexe eenheid van verschillende structuren en praktijken, zowel economische, politieke als ideologische. Voor wat betreft de politiek is dat dan enigszins uitgewerkt via de arbeidskracht en het geld: de politiek is niet slechts betrokken bij de economie (model: algemene produktievoorwaarden), maar de politiek is konstitutief aanwezig in de economie, is (in de vorm van de staat, maar ook anderszins) in het concept van de produktiewijze gedacht en breekt — daardoor — met de 'basis-bovenbouw' metafoer, die het werk van Boccara nog kenmerkt. Een ander geschilpunt is te vinden in het strenge onderscheid wat gemaakt wordt tussen het concept van de produktiewijze (een theoretische konstruktie) en de konkrete maatschappijformatie, waarin ook nog elementen van voorgaande produktiewijzen aanwezig zijn. De konsequenties hiervan, op het vlak van klassentheorie en -strategie, zijn veelomvattend en gaan, hanteert men eenmaal het genoemde onderscheid, verder dan het door Boccara voorgestelde concept van de antimonopolistische democratie.

Ook dit is nog maar een begin. Maar, en dat zou men relevantie kunnen noemen, het gaat om zaken die ook hier van belang zijn en die meespelen in de diverse pogingen die zijn en worden gedaan een gezamenlijke linkse strategie in Nederland te ontwikkelen.